Pojęcia kluczowe: *postępowanie cywilne, przymus adwokacko-radcowski, pełnomocnik procesowy, pełnomocnictwo, zdolność postulacyjna*

Tadeusz Zembrzuski

Przymus adwokacko-radcowski jako wartość w procesie cywilnym

Abstrakt

Ewolucja przepisów dotyczących katalogu pełnomocników oraz problematyki pozbawienia strony zdolności postulacyjnej jest wypadkową zmieniających się uwarunkowań społeczno-gospodarczych. Postępowanie cywilne ulega profesjonalizacji, zaś złożoność dziedziny prawa i postępujący stopień skomplikowania stosunków społecznych uzasadnia szeroki udział profesjonalistów świadczących zawodowo pomoc prawną. Gwarantem realizacji prawa do sądu oraz zapewnienia postępowaniu przymiotu efektywności jest obowiązywanie szeroko i racjonalnie ukształtowanego przymusu adwokacko-radcowskiego. Ograniczanie zdolności postulacyjnej chroni zarówno interes indywidualny strony, jak i interes publiczny. Zakres obligatoryjnego zastępstwa procesowego pozostaje zbyt wąski, z czym wiąże się sukcesywne osłabianie gwarancji prawa do sądu. Przymus adwokacko-radcowski nie jest zatem procesowym ograniczeniem praw stron i uczestników postępowania sądowego, lecz mechanizmem mającym istotny wpływ na realizację wartości procesu cywilnego.

I. Wprowadzenie

Dyskusja wokół problematyki przymusu adwokacko-radcowskiego uświadamia, że rola kodyfikatora nie ogranicza się do tworzenia oraz udoskonalania norm procesowych wpływających na funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości. Powinnością ustawodawcy jest także kreowanie norm prawnych odwołujących się do określonych, niezastępowalnych wartości procesu cywilnego[1]. Każda kodyfikacja – w tym także kodyfikacja prawa procesowego cywilnego – bazuje na owych fundamentalnych

1 E. Waśkowski, *System procesu cywilnego. Cz. I. Wstęp teoretyczny. Zasady racjonalnego ustroju sądów i procesu cywilnego*, Wilno 1932, s. 99.

DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

założeniach i zasadach konstrukcyjnych. Wartości nadają kodeksowi charakter, determinując wykładnię oraz wpływając na stosowanie poszczególnych regulacji[2]. Do wartości związanych z rzetelnością i efektywnością procesu cywilnego bez wątpienia zaliczyć należy instytucję zastępstwa procesowego oraz dążenie do profesjonalizacji pomocy prawnej świadczonej stronom.

Prawo powoda do skargi jest skorelowane z obroną pozwanego, traktowaną jako negatywny odpowiednik powództwa[3]. Formułowane nieraz „prawo do obrony", gwarantowane zarówno przez przepisy prawa krajowego, w tym przez Konstytucję RP[4], jak i przez międzynarodowe akty praw człowieka oraz oparte na nich orzecznictwo międzynarodowych organów sądowych[5], nie jest samodzielną konstrukcją procesową, lecz elementem szeroko pojmowanego prawa do sądu, które może podlegać różnym stopniom konkretyzacji lub uogólnienia[6]. Jest uprawnieniem, którego realizacja wymaga funkcjonowania wielu powiązanych ze sobą instytucji prawa oddziałujących na sytuację procesową strony w każdym stadium rozpoznawania i wykonywania sprawy cywilnej.

Ewolucja przepisów dotyczących katalogu pełnomocników oraz problematyki pozbawienia strony zdolności postulacyjnej[7] jest wypadkową zmieniających się uwarunkowań społeczno-gospodarczych. Modyfikowanie regulacji procesowych powinno uwzględniać dopuszczanie szerokiej grupy osób do korporacji prawniczych, a także nieuchronność selekcji podmiotów wykonujących zastępstwo procesowe w związku z profesjonalizacją prawa.

II. Ewolucja przymusu adwokacko-radcowskiego

W rzymskim procesie legisakcyjnym (*legis actio*) strony musiały występować osobiście, natomiast już w procesie formułkowym mogły korzystać z zastępców: ustanawianego uroczyście kognitora (*cognitor*) lub ustanawianego w sposób nieformalny prokuratora (*procurator*). Każda ze stron mogła sięgnąć po mówców sądowych, zwanych *advocati* lub *oratores*[8]. Łacińskie słowo *advocatus* wywodzi się od czasownika

2 T. Zembrzuski, *Prawda jako wartość sprawiedliwego procesu*, „Przegląd Sądowy" 2023/7–8, s. 7 i n.

3 K. Piasecki, *Pozbawienie możności obrony w międzynarodowym procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo" 1980/11, s. 22 i n.

4 Zgodnie z art. 45 ust. 1 ustawy zasadniczej każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd.

5 W tym zwłaszcza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

6 T. Zembrzuski, *Pozbawienie możności obrony praw strony w orzecznictwie Sądu Najwyższego* (w:) *Ius est a iustitia appellatum. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wiśniewskiemu*, red. M. Tomalak, Warszawa 2017, s. 574 i n.

7 Przy zachowaniu zdolności procesowej. Zob. J. Bodio, *Zdolność procesowa a zdolność postulacyjna. Glosa do uchwały SN z dnia 26 lutego 2015 r., III CZP 102/14*, „Orzecznictwo Sądów Polskich" 2019/11, poz. 105, s. 40 i n.

8 A. Jarocha, *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym, czyli od przyprawców do gwarantów profesjonalizmu procesowego* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022, s. 126 i n.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

advocare, tj. „przywoływać", zaś celem takiego przywołania było udzielanie przyzywającemu pomocy prawnej przez osoby mające ku temu odpowiednie przygotowanie[9].

W polskiej tradycji prawnej początków adwokatury upatruje się już w XI wieku[10]. Statuty Wiślickie z połowy XIV stulecia określały zastępców procesowych, posługując się terminami łacińskimi. Z czasem jednak wykształciły się rodzime pojęcia „przyprawców", „przypierców" czy „pierców", a w pejoratywnym ujęciu „kauzyperdów". Nowoczesny model samorządu prawniczego należy łączyć z XIX stuleciem[11], tj. z okresem, w którym wykształcił się nowoczesny model postępowania sądowego. Współcześnie adwokaci oraz radcy prawni, ustawowo umocowani do świadczenia pomocy prawnej polegającej m.in. na udzielaniu porad prawnych i występowaniu przed sądami w charakterze pełnomocnika – przy uwzględnieniu doniosłości i znaczenia realizowanych zadań – zaliczani są do zawodów zaufania publicznego, skupionych w samorządach zawodowych, kładących istotny nacisk na merytoryczny i etyczny poziom swoich członków.

Prawo procesowe przyznaje stronom możliwość osobistego i samodzielnego działania w postępowaniu, w tym dokonywania czynności procesowych, określaną mianem zdolności postulacyjnej[12]. Co do zasady ustanowienie zastępcy procesowego ma charakter fakultatywny[13], jest alternatywą dla samodzielnego występowania strony w procesie, szczególnie że jedną z podstawowych gwarancji jej praw jest to, iż jeżeli występuje samodzielnie, to sąd może udzielić jej niezbędnych pouczeń[14] co do czynności procesowych – art. 5 k.p.c.[15] Natomiast stosownie do art. 210 § 2^1 k.p.c. podmiot taki jest pouczany o treści art. 162 § 1, art. 205^{12} § 2, art. 229 i art. 230 ustawy procesowej[16]. Nieprzypadkowo jednak, stosownie do art. 205^2 § 1 pkt 2 k.p.c., równocześnie z doręczeniem pierwszego pisma sądowego w sprawie poucza się strony o możliwości ustanowienia pełnomocnika procesowego. Z kolei, zgodnie z art. 212 § 2 k.p.c.,

9 P.K. Sowiński, *Rzymskie korzenie rzetelności adwokackiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza" 2018/101, s. 143.

10 A. Redzik, T.J. Kotliński, *Historia adwokatury*, Warszawa 2012, s. 56 i n.

11 R. Łyczywek, *Historia adwokatury polskiej okresu zaborów*, „Palestra" 1971/9, s. 27 i n.

12 M. Strus-Wołos, *Ochrona osób z zaburzeniami psychicznymi, intelektualnymi i osób starszych w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2026, s. 190.

13 M. Waligórski, *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu*, Warszawa 1947, s. 138.

14 Wyrok SN z 27.09.2012 r. (III CSK 13/12), Lex nr 1224681.

15 S. Dalka, *Rola i zadania art. 5 k.p.c.*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego" 2005/7–9, s. 5 i n.; P. Osowy, *Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 k.p.c.*, „Rejent" 2003/7–8, s. 111 i n.; A.G. Harla, *Udzielanie przez sąd stronom i uczestnikom postępowania cywilnego wskazówek w świetle art. 5 k.p.c. (uwagi de lege lata i de lege ferenda)*, „Przegląd Sądowy" 2010/3, s. 107 i n.

16 Przez pouczenie strony niezastępowanej przez zawodowego pełnomocnika rozumie się nie tyle wskazanie poszczególnych regulacji, ile wyjaśnienie – w razie potrzeby – ich treści. Zob. J. Studzińska, *Prawo czy konieczność posiadania pełnomocnika profesjonalnego dla ochrony strony słabszej w postępowaniu cywilnym. Kilka uwag praktycznych* (w:) *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016, s. 827. Odmiennie zob. M. Manowska, *Zmiany w Kodeksie postępowania cywilnego wprowadzone w 2004 r.*, „Przegląd Sądowy" 2005/5, s. 5 i n.

odnoszącym się do informacyjnego słuchania stron, przewodniczący może, stosownie do okoliczności, zwrócić uwagę stron na celowość ustanowienia pełnomocnika procesowego[17], którym może zostać wyłącznie osoba zawodowo świadcząca pomoc prawną – tzw. względny przymus adwokacko-radcowski[18]. Odmienny charakter ma obligatoryjne zastępstwo procesowe – tzw. bezwzględny przymus adwokacko-radcowski[19]. W takim wypadku strony i uczestnicy postępowania nie mogą samodzielnie podejmować czynności procesowych, lecz zobligowani są każdorazowo – co do określonych czynności procesowych, na określonym etapie postępowania lub przed sądem oznaczonego szczebla – do umocowania pełnomocnika z kręgu podmiotów wskazanych w ustawie.

Potrzeba wprowadzenia obligatoryjnego zastępstwa procesowego charakteryzowała tzw. państwa kulturalne[20]. Czerpiąc z występującego w germańskim modelu procesu podziału na *Anwaltsprozess* oraz *Parteiprozess*, doktryna polskiego prawa procesowego wykreowała pojęcie „procesu adwokackiego" oraz „procesu nieadwokackiego"[21]. Określenie „przymus adwokacki" stało się kalką niemieckiego *Anwaltszwang*[22], a proces adwokacki bazował na założeniu, że „strona nie może zastąpić się sama"[23], przy czym „wprowadzenie obowiązkowego zastępstwa adwokackiego głównie stanowiło potrzebę ludności, a nie adwokatów samych"[24]. Rozgraniczenie procesu adwokackiego od nieadwokackiego wymagało pogodzenia interesu publicznego z należytą ochroną interesu prywatnego stron[25]. Przymusowe zastępstwo wiązano

17 T. Zembrzuski, *Pouczanie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia* (w:) *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016, s. 848; M. Strus-Wołos, *Ochrona osób*…, s. 239 i n.

18 M. Sychowicz, *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym*, „Palestra" 1996/7–8, s. 28 i n.; T. Zembrzuski, *Kilka uwag o przymusie adwokacko-radcowskim w postępowaniu przed Sądem Najwyższym po nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy" 2006/1, s. 120 i n.

19 Określany także, mając na względzie katalog podmiotów zaliczanych przez ustawę procesową do grona profesjonalnych pełnomocników, jako przymus adwokacko-radcowsko-rzecznikowski. Zob. A. Olaś, *Kilka uwag o przymusie adwokacko-radcowsko-rzecznikowskim w postępowaniu w sprawach własności intelektualnej*, „Monitor Prawniczy" 2021/20, s. 1065 i n.; T. Zembrzuski, *Względny przymus bezwzględny, czyli pełnomocnik procesowy w sprawach własności intelektualnej* (w:) *In varietate concordia. Księga jubileuszowa Profesora Ryszarda Skubisza*, red. E. Całka, A. Jakubecki, M. Nazar, A. Niewęgłowski, R. Poździk, Warszawa 2022, s. 247 i n.; M.E. Iaroslavska, *Bezwzględny przymus adwokacko-radcowsko-rzecznikowski a prawo do sądu* (w:) *Konstytucyjne aspekty procesu cywilnego*, red. A. Orzeł-Jakubowska, T. Zembrzuski, Warszawa 2023, s. 99 i n.

20 F.X. Fierich, *Strony i ich zastępcy* (w:) *Polska procedura cywilna. Projekty referentów z uzasadnieniem. Przedruk wyczerpanych druków z r. 1921 i 1923*, Warszawa 1928, t. 1, s. 69.

21 J. Sobkowski, *Pełnomocnictwo procesowe – jego istota, powstanie i wygaśnięcie*, Poznań 1967, s. 20 i n.; T. Zembrzuski, *Zaufanie strony a odmowa sporządzenia przez pełnomocnika nadzwyczajnego środka zaskarżenia* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022, s. 212 i n.

22 J. Gudowski, *Pełnomocnictwo procesowe w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2024, s. 262.

23 J. Korzonek, *Przyczynki do polskiego procesu cywilnego*, Kraków 1931, s. 178.

24 Z. Fenichel, *Obowiązkowe zastępstwo adwokackie wedle kodeksu postępowania cywilnego*, „Głos Adwokatów" 1931/2, s. 48.

25 J. Korzonek, *Przymus adwokacki w kodeksie postępowania cywilnego*, „Głos Prawa" 1931/2, s. 71 i n.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

z kontradyktoryjno-dyspozycyjnym modelem postępowania, który zyskiwał znaczenie wraz z ograniczaniem mechanizmów metody inkwizycyjno-śledczej[26].

W swojej genezie przymus adwokacki łączony był z procesem jurysdykcyjnym, nie obejmował stadium egzekucyjnego sprawy cywilnej[27]. Prezentowano go jako instrument zapewniający mocodawcy ochronę przed „pisarstwem pokątnym" oraz przed usługami „pokątnych doradców, którzy istotnie nawet dobre sprawy psują w zarodku przez nieumiejętne zredagowanie pozwu"[28]. Już wówczas za chybione uznawano przekonanie, iż „często wystarcza stronie, że się będzie broniła nie teorjami prawniczemi, judykaturą i subtelnemi wywodami, lecz będzie dostateczna posiadana przez nią znajomość stanu faktycznego oraz posługiwanie się argumentami, które jej dyktuje zdrowy chłopski rozum"[29]. W ówczesnym piśmiennictwie akcentowano, że spory powinni prowadzić „fachowcy, posiadający znajomość prawa i zdolność krytycznego oceniania stanu faktycznego", a ponadto „wskutek ich zastępstwa zmniejsza się ilość sporów sądowych, bo sprawa między stronami kończy się czasem w kancelarji adwokackiej bez wytoczenia sporu"[30]. Znamienne było także twierdzenie: „wprowadzanie spraw przez adwokatów przeciwko stronie stawającej osobiście, a zwykle niekompetentnej, jest dla nich wysoce przykre i żenujące, bo z konieczności nosi charakter walki z bezbronnym"[31].

Przedwojenny ustawodawca nie wprowadził generalnego, powszechnego przymusu zastępstwa procesowego przez adwokatów. Na gruncie ówczesnego Kodeksu postępowania cywilnego[32] obligatoryjne zastępstwo obowiązywało w postępowaniu przed Sądem Najwyższym, sądami apelacyjnymi, a także sądami okręgowymi orzekającymi w pierwszej instancji (art. 86 § 1 d.k.p.c.). Za tak szerokim – z dzisiejszej perspektywy – ukształtowaniem zakresu przymusu adwokackiego stało przeświadczenie, że odnosić się on powinien do spraw większej wagi, w przeciwieństwie do procesów „nie przedstawiających zbyt wielkich trudności i zawikłań"[33]. Przymus miał ułatwiać sądom rozpoznawanie spraw, a także chronić strony przed konsekwencjami

26 F.X. Fierich, *Nauka o sądach cywilnych i procedura cywilna*, t. 2, *Prawo procesowe cywilne*, Kraków 1905, s. 185 i n.; K. Petrusewicz, *Zwrot ku pierwiastkowi publicznemu w procesie cywilnym*, „Rocznik Prawniczy Wileński" 1928, s. 10 i n.; J. Gudowski, *Pełnomocnictwo procesowe*…, s. 257 i n.

27 W. Szyszkowski, *O przymusie adwokackim w postępowaniu egzekucyjnym*, „Wiadomości Prawnicze" 1934/6–7, s. 180.

28 D. Kleyna, *Przymus adwokacki*, „Palestra" 1926/7, s. 315 i n.; M. J., *Uwagi krytyczne o przymusie adwokackim*, „Głos Sądownictwa" 1933/4, s. 213; S. Gołąb, *O pełnomocnikach w procesie cywilnym*, „Palestra" 1938/10, s. 935.

29 R. Moszyński, *Parę uwag o przymusie adwokackim w sądach grodzkich*, „Głos Sądownictwa" 1935/11, s. 790.

30 J. Korzonek, *Przyczynki*…, s. 178.

31 D. Kleyna, *Przymus adwokacki*…, s. 135.

32 Powstały z połączenia rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej z 29.11.1930 r. (Dz.U. nr 83 poz. 651) i z 27.10.1932 r. (Dz.U. nr 93 poz. 803), dalej: d.k.p.c.

33 S. Gołąb, *Polski kodeks postępowania cywilnego a procedura cywilna austriacka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1931/11, s. 133; Z. Hahn, *Kasacja wedle polskiego kodeksu postępowania cywilnego*, „Czasopismo Sędziowskie" 1932/1–2, s. 31.

nieznajomości prawa[34]. Ówczesny model czerpał z rozwiązań wypracowanych w porządkach prawnych o podobnych do Polski tradycjach procesowych (prawo austriackie, prawo niemieckie)[35].

Doświadczenia wynikające z funkcjonowania obligatoryjnego zastępstwa procesowego skłaniały zarówno do formułowania postulatów jego rozszerzenia[36], jak i spotykały się z krytycznym odbiorem[37]. Daleko idące zmiany przyniosła przebudowa ustroju sądownictwa i modelu procesu w duchu socjalistycznym. W okresie powojennym, choć postulat sprawności procesu cywilnego był wysuwany jako wymóg dobrego wymiaru sprawiedliwości w ogólności[38], to wraz z „krystalizowaniem koncepcji nowego prawa cywilnego"[39] obowiązkowe zastępstwo adwokackie, ze względu na tzw. burżuazyjny rodowód i charakter, a także forsowany postulat specyficznie rozumianej równości stron, stało się konstrukcją kolidującą z założeniami ówczesnych uwarunkowań ideologicznych i procesowych[40]. Modyfikowano rolę adwokatury[41], oczekując, aby pełnomocnicy reprezentowali nie tylko interesy mocodawcy, lecz dążyli także do realizacji ówczesnej „zasady zasad" w postaci prawdy obiektywnej[42]. Widoczna była instrumentalizacja prawa[43], a idea przymusu była traktowana jako zagrożenie dla kształtowanego wówczas na nowo procesu[44], w tym wobec rozbudowywanego udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości. Jednym z przejawów tego była wyrażana obawa, że „nietrudno byłoby wykorzystać adwokatom swoją przewagę z racji znajomości prawa nad ławnikami, będącymi w tym zakresie laikami", zaś dążenie do eliminacji przymusu adwokackiego łączono z „demokratyzacją procesu cywilnego", mimo niekwestionowania doniosłości postulatu szybkości postępowania

34 K. Markiewicz, *Zastępstwo procesowe w świetle projektowanych zmian Kodeksu postępowania cywilnego* (w:) *Reforma postępowania cywilnego w świetle projektów Komisji Kodyfikacyjnej*, red. K. Markiewicz, Warszawa 2021, s. 55 i n.

35 Odnośnie do współczesnych rozwiązań ustawodawczych państw europejskich zob. M. Pilich, *Pełnomocnicy procesowi dopuszczeni do działania przed sądami najwyższymi (analiza problemu na tle prawnoporównawczym)* (w:) *Studia i analizy Sądu Najwyższego*, red. K. Ślebzak, Warszawa 2012, t. 6, s. 201 i n.; J. Bodio, *Przymus adwokacko-radcowski – uwagi o stanie obecnym i perspektywach zmian*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe" 2015/1(2), s. 81 i n.

36 A. Thon, *Krytyka Kodeksu postępowania cywilnego ze stanowiska teorji procesu i doświadczenia praktyki. Cz. I.*, Warszawa 1936, s. 14 i n.

37 S. Godlewski, *K.p.c. a przymus adwokacki*, „Głos Sądownictwa" 1933/7–8, s. 428 i n.

38 W. Siedlecki, *Przebudowa sądowego postępowania cywilnego w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1959/3, s. 103 i n.

39 J. Jodłowski, *Z zagadnień polskiego procesu cywilnego*, Warszawa 1961, s. 26 i n.

40 W. Berutowicz, *Charakter zmian prawa postępowania cywilnego w Polsce Ludowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria A, Prawo" 1958/3, s. 187 i n.

41 Z. Krzemiński, *Pełnomocnik w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1971, s. 21 i n.

42 J. Jodłowski, *Nowe drogi polskiego procesu cywilnego*, „Nowe Prawo" 1951/6, s. 5 i n.

43 K. Weitz, *Współczesne problemy kodyfikacji prawa postępowania cywilnego*, „Forum Prawnicze" 2020/3, s. 43; M.E. Iaroslavska, *Bezwzględny przymus*…, s. 104 i n.

44 A. Stawarska-Rippel, *O początkach prac nad nowym kodeksem postępowania cywilnego w Polsce Ludowej: program i założenia ideologiczne*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Z dziejów prawa" 2013/6, s. 215 i n.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

i przekonania, iż „o wychowawczej roli procesu cywilnego decyduje czas, w jakim strona dochodzi do przywrócenia naruszonego prawa”[45].

Ustawa z dnia 20.07.1950 r. o zmianie przepisów postępowania w sprawach cywilnych[46] derogowała obligatoryjne zastępstwo procesowe, wymazując je z kart kodeksu i pamięci uczestników sporów sądowych. Reaktywacja instytucji w postaci przymusu adwokacko-radcowskiego nastąpiła dopiero ustawą z dnia 1.03.1996 r. o zmianie Kodeksu postępowania cywilnego, rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej – Prawo upadłościowe i Prawo o postępowaniu układowym, Kodeksu postępowania administracyjnego, ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych oraz niektórych ustaw[47]. Przyniosła nie tylko liczne wątpliwości i nieporozumienia odnoszące się do instytucji pełnomocnictwa procesowego[48], lecz przede wszystkim wiązała się ze znaczącym ograniczeniem zakresu obligatoryjnego zastępstwa procesowego.

Najbardziej charakterystyczne pozostaje objęcie przymusem adwokacko-radcowskim postępowania przed Sądem Najwyższym (art. 87^1 k.p.c.)[49]. Współczesne brzmienie przepisu nie pozostawia wątpliwości, że przymusem są objęte wszystkie czynności procesowe związane z postępowaniem przed tym organem[50]. Charakter i specyfika postępowania przed sądem najwyższego szczebla, niebędącym sądem faktu, lecz sądem prawa[51], a także potrzeba jego ochrony przed zalewem jurydycznie wadliwych lub miałkich środków prawnych jednoznacznie przemawiają na rzecz obligatoryjnego zastępstwa procesowego. Od pełnomocnika oczekuje się profesjonalizmu, zaś prawidłowe sporządzenie środka zaskarżenia wymaga dochowania należytej staranności oraz gruntownej wiedzy prawniczej[52]. Mocodawca ma prawo spodziewać się i wymagać, by wszystkie czynności wykonane zostały z pełną znajomością obowiązujących przepisów i praktyki sądowej[53]. Ustawodawca dopuszcza ponadto udział rzeczników patentowych

45 E. Wengerek, *Demokratyzacja procesu cywilnego w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1975/1, s. 43 i n.

46 Dz.U. z 1950 r. nr 38 poz. 349 ze zm.

47 Dz.U. z 1996 r. nr 43 poz. 189.

48 M. Cichorska, *Kilka uwag o pełnomocnictwie procesowym cywilnym*, „Polski Proces Cywilny” 2018/1, s. 72 i n.

49 T. Zembrzuski, *Kilka uwag o przymusie adwokacko-radcowskim*…, s. 120 i n.

50 Art. 87^1 k.p.c. został wprowadzony ustawą z 2.07.2004 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. nr 172 poz. 1804). Obowiązujący wcześniej art. 393^2 k.p.c. ograniczał przymus adwokacko-radcowski do „wniesienia” kasacji, co wywoływało wątpliwości, czy dotyczy on tylko fizycznego złożenia, czy także jego wcześniejszego sporządzenia. W judykaturze wyjaśniono, że przez wniesienie kasacji należy rozumieć zarówno sporządzenie, jak i podpisanie skargi przez pełnomocnika (postanowienie SN z 15.04.1997 r., II CZ 35/97, OSNC 1997/10, poz. 151). Ustawą z 24.05.2000 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, ustawy o zastawie rejestrowym i rejestrze zastawów, ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych oraz ustawy o komornikach sądowych i egzekucji (Dz.U. nr 48 poz. 554 ze zm.) doprecyzowano, że kasacja powinna być sporządzona przez pełnomocnika będącego adwokatem lub radcą prawnym. Szerzej zob. T. Zembrzuski, *Komentarz do art. 871* (w:) *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. P. Rylski, A. Olaś, Warszawa 2025, Legalis.

51 T. Zembrzuski, *Skarga kasacyjna. Dostępność w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2011, s. 21 i n.

52 Wyrok TK z 8.04.2014 r. (SK 22/11), OTK-A 2014/4, poz. 37.

53 Postanowienie SN z 14.08.1997 r. (II CZ 88/97), OSNC 1998/3, poz. 40.

DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

w sprawach własności intelektualnej[54], co jest źródłem wspomnianego już[55], choć krytykowanego[56], określenia „przymusu adwokacko-radcowsko-rzecznikowskiego". Z kolei odnośnie do zastępstwa procesowego Skarbu Państwa lub państwowej osoby prawnej sprawowanej przez Prokuratorię Generalną Rzeczypospolitej Polskiej[57] (art. 87^1 § 3 k.p.c.) zachowany jest przedmiotowy standard, jako że radcowie oraz referendarze Prokuratorii Generalnej[58] spełniają wymagania zawodowe tożsame z wymaganiami stawianymi adwokatom i radcom prawnym. Pozostałe podmiotowe wyłączenia również podkreślają wymagany profesjonalizm podmiotów występujących przed Sądem Najwyższym. Odnoszą się do sytuacji, w których stroną, organem, jej przedstawicielem ustawowym lub pełnomocnikiem jest sędzia, prokurator, notariusz albo profesor lub doktor habilitowany nauk prawnych, a także gdy stroną, jej organem lub jej przedstawicielem ustawowym jest adwokat, radca prawny lub radca Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej[59] (art. 87^1 § 2 k.p.c.)[60]. Przyjmuje się wówczas swoiste domniemanie umiejętności i kwalifikacji prawniczych łączonych z zawodowymi pełnomocnikami[61]. W takich wypadkach pełnomocnik powinien powołać się oraz wykazać wykonywanie zawodu prawniczego, zajmowanie stanowiska lub posiadanie tytułu naukowego.

Obligatoryjne zastępstwo procesowe obowiązuje w sprawach o odebranie osoby podlegającej władzy rodzicielskiej lub pozostającej pod opieką prowadzonych na podstawie Konwencji dotyczącej cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, sporządzonej w Hadze w dniu 25.10.1980 r.[62] (art. 578^2 § 1 k.p.c.). Również w tym wypadku zastosowanie mają zwolnienia podmiotowe, analogiczne do ustanowionych w art. 87^1 § 2 k.p.c.

Ponadto przymus adwokacko-radcowski stał się nieodłącznym elementem postępowania grupowego[63], określanym, nieco przesadnie, jako „daleko idący wyłom w zastosowaniu tej instytucji"[64]. Obowiązuje on po stronie powodowej – zarówno

54 Zdolność postulacyjną przed Sądem Najwyższym przyznano rzecznikom patentowym ustawą z 5.08.2015 r. o zmianie ustaw regulujących warunki dostępu do wykonywania niektórych zawodów (Dz.U. z 2015 r. poz. 1505).

55 Zob. przypis 21.

56 J. Gudowski, *Pełnomocnictwo procesowe*…, s. 264 i n.

57 Zob. M. Dziurda, *Pojęcie i rodzaje zastępstwa w ustawie o Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej* (w:) *Prawo i państwo. Księga jubileuszowa 200-lecia Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej*, red. L. Bosek, Warszawa 2017, s. 652 i n.; M. Dziurda, *Zastępstwo osób prawnych przez Prokuratorię Generalną Rzeczypospolitej Polskiej*, „Polski Proces Cywilny" 2017/4, s. 552 i n.

58 A także Prezes i wiceprezesi Prokuratorii Generalnej.

59 M. Jaślikowski, *Wyłączenia podmiotowe spod przymusu adwokacko-radcowskiego w postępowaniu cywilnym* (w:) *Aurea Praxis, Aurea Theoria. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Erecińskiego*, red. J. Gudowski, K. Weitz, Warszawa 2011, t. 2, s. 307 i n.

60 W katalogu widoczny jest brak komornika sądowego.

61 M. Cichorska, *Pełnomocnictwo w prawie procesowym cywilnym*, Warszawa 2024, s. 183 i n.

62 Dz.U. z 1995 r. nr 108 poz. 528.

63 Art. 4 ust. 4 ustawy z 17.12.2009 r. o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 1485 ze zm.).

64 A. Sikorski, *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu grupowym*, „Palestra" 2017/3, s. 72.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

wobec członka grupy, jak i powiatowego (miejskiego) rzecznika konsumentów[65] – w postępowaniu opartym na idei reprezentacji, która zakłada, że reprezentant grupy wszczyna i prowadzi postępowanie w interesie większej liczby osób, których interesy są zbieżne. Osoby inicjujące postępowanie lub następczo przystępujące do grupy są jednak pozbawione niemal wszystkich uprawnień tradycyjnie przyznawanych stronie procesu, zatem przymus adwokacko-radcowski staje się zasadniczą gwarancją ochrony praw procesowych członków grupy. Stanowi podstawowe zabezpieczenie adekwatnej reprezentacji osób materialnie uprawnionych pod kątem jej fachowości[66]. Zastępstwo procesowe nie powinno być zatem traktowane jako bariera, lecz jako instrument zapewnienia członkom grupy prawa do rzetelnego procesu[67].

Objęcie postępowania w sprawach własności intelektualnej (art. 87^2 k.p.c.) przymusem w wersji nazywanej „względnie bezwzględną"[68] uznano za jeden z „bardziej zaskakujących, nieoczekiwanych"[69] elementów nowelizacji Kodeksu[70]. Obligatoryjne zastępstwo procesowe nie ogranicza się do sądu najwyższego szczebla, lecz obejmuje wszystkie etapy postępowania przed sądami powszechnymi. Względność wynika z wprowadzenia istotnych odstępstw od wymaganego zastępstwa przez adwokatów, radców prawnych lub rzeczników patentowych[71]. Obowiązywanie przymusu uzależnione jest od wartości przedmiotu sporu[72], która nie zawsze wpływa na stopień złożoności prawnej lub faktycznej sprawy. Ponadto przymus może być zniesiony przez sąd, zarówno z urzędu, jak i na wniosek strony, jeżeli okoliczności, w tym stopień zawiłości sprawy, nie uzasadniają obowiązkowego zastępstwa (art. 87^2 § 3 k.p.c.)[73]. Mając na względzie kumulację obydwu mechanizmów, z dominującą przesłanką uznaniowej, a więc subiektywnej, oceny „zawiłości sprawy"[74], wypada stwierdzić, że rozgraniczenie spraw objętych i nieobjętych obligatoryjnym zastępstwem jest dalece nieprecyzyjne, a niekiedy *a priori* trudne do przewidzenia z perspektywy stron

65 Uchwała SN z 13.07.2011 r. (III CZP 28/11), OSNC 2012/1, poz. 9; M. Sieradzka, *Przymus adwokacko-radcowski przy dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym – glosa – III CZP 28/11*, „Monitor Prawniczy" 2014/7, s. 377 i n.

66 P. Grzegorczyk, *O przymusie adwokacko-radcowskim w postępowaniu grupowym i konsekwencjach jego niezachowania*, „Monitor Prawniczy" 2012/11, s. 605 i n.

67 P. Grzegorczyk, *Ustawa o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym. Ogólna charakterystyka*, Warszawa 2011, s. 18 i n.

68 T. Zembrzuski, *Względny przymus bezwzględny*…, s. 247 i n.

69 M. Dziurda, *Postępowanie w sprawach własności intelektualnej z perspektywy systemowej*, „Przegląd Sądowy" 2020/10, s. 16.

70 Ustawa z 13.02.2020 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2020 r. poz. 288).

71 M. Derdak, *Skutki niezachowania obowiązkowego zastępstwa procesowego w sprawach własności intelektualnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej" 2022/4, s. 119 i n.

72 Zgodnie z art. 87^2 § 2 k.p.c. w sprawach, w których wartość przedmiotu sporu nie przekracza dwudziestu tysięcy złotych, nie stosuje się przedmiotowego wymagania.

73 A. Gołaszewska, *Obowiązkowe zastępstwo procesowe w sprawach własności intelektualnej – uwagi na tle art. 872 kodeksu postępowania cywilnego*, „Palestra" 2022/1–2, s. 25 i n.

74 Możliwość stosowania regulacji z urzędu bywa kwestionowana z perspektywy gwarancji konstytucyjnych. Zob. A. Tomaszek, J. Wojewódzka, *Sprawy własności intelektualnej – nowe postępowanie odrębne w polskiej procedurze cywilnej*, „Monitor Prawniczy" 2020/15, s. 781 i n.

postępowania[75]. Kwestionowana niekiedy profesjonalizacja spraw własności intelektualnej[76] jest jednak rozwiązaniem trafnym, przy czym skłania do poszukiwania odpowiedzi na pytanie o brak analogicznych rozwiązań w innych kategoriach spraw cywilnych, które można by *a priori* uznać za złożone i wieloaspektowe. O braku spójnej wizji ustawodawcy świadczyć mogą rozwiązania szczególne, choćby dotyczące obligatoryjnego zastępstwa na gruncie ustawy z dnia 1.12.1961 r. o izbach morskich[77]. Zgodnie z art. 45 ust. 2 ustawy apelacja od orzeczenia Odwoławczej Izby Morskiej do Sądu Apelacyjnego w Gdańsku powinna być sporządzona lub podpisana przez adwokata lub radcę prawnego.

Obowiązujący stan prawny spotyka się z krytyką. Zarzuca się niespójność i nieprzejrzystość przepisów, będące źródłem trudności interpretacyjnych i konieczności sięgania do złożonych zabiegów wykładniczych[78]. Punktowe poszerzanie zakresu przymusu należy wprawdzie kierunkowo zaaprobować, lecz niezsynchronizowane nowelizacje określiły zakres bezwzględnego przymusu adwokacko-radcowskiego, którego nie sposób usystematyzować dogmatycznie.

III. Przymus adwokacko-radcowski w judykaturze

Przymus adwokacko-radcowski, tak na płaszczyźnie regulacji prawnej, jak i praktyki, był wielokrotnie przedmiotem oceny sądowej, a weryfikacja ta prowadziła zawsze do wniosku, że jest to rozwiązanie zgodne z podstawowymi prawami każdego obywatela, zapewniające stronie postępowania profesjonalną pomoc prawną w skomplikowanych postępowaniach sądowych.

Odnotowania wymaga perspektywa Trybunału Konstytucyjnego, który zaakceptował istnienie przymusu zawodowego zastępstwa ze względu na potrzebę zagwarantowania możliwie wysokiego standardu świadczeń pomocy prawnej i potrzebę istnienia nadzoru samorządowego. Zapewnienie wysokiego poziomu postępowania sądowego łączone jest ze wspomaganiem strony w dochodzeniu jej praw[79]. W orzecznictwie Sądu Najwyższego akcentowano, że celem wprowadzenia przymusu adwokacko-radcowskiego (w postępowaniu przed Sądem Najwyższym) „było zapewnienie aktywności i profesjonalizmu działaniom stron w postępowaniu przed tym najwyższym organem sądowym, stąd też takie zastępstwo strony służy zapewnieniu skutecznej ochrony jej

75 T. Zembrzuski, *Względny przymus bezwzględny*…, s. 254.

76 Z. Pinkalski, *Regulacja sądownictwa do spraw własności intelektualnej a konstytucyjne prawo do sądu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej" 2020/2, s. 159 i n.

77 T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 159.

78 J. Gudowski, *Pełnomocnictwo procesowe*…, s. 287 i n.

79 Wyrok TK z 8.04.2014 r. (SK 22/11), OTK-A 2014/4, poz. 37; W. Piątek, *Glosa do wyroku TK z dnia 8 kwietnia 2014 r., SK 22/11*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego" 2014/4, s. 172 i n.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

interesów w postępowaniu i stanowi wyraz realizacji prawa do sądu”[80]. Przymus adwokacko-radcowski nie ogranicza prawa do sądu, wpływając jedynie na jego wykonanie[81]. W judykaturze uznaje się, że obowiązywanie przymusu ma zapewniać, aby „środki zaskarżenia kierowane do Sądu Najwyższego odpowiadały ustawowym wymaganiom i prezentowały poziom merytoryczny, jakiego można oczekiwać od osoby uprawnionej do świadczenia profesjonalnej pomocy prawnej”[82]. Sąd Najwyższy w postanowieniu z 21.10.2010 r. (IV CZ 77/10)[83], podkreślił, że ograniczenie zdolności postulacyjnej strony odnośnie do osobistego podejmowania czynności procesowych w postępowaniu cywilnym przez nałożenie przymusu adwokackiego lub radcowskiego nie ogranicza praw obywatela w myśl Konwencji z dnia 4.11.1950 r. o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, lecz racjonalizuje wykonywanie tych praw, formalnie gwarantując stronie fachową pomoc prawną w postępowaniu przed Sądem Najwyższym jako najwyższym organem sądowym w Rzeczypospolitej Polskiej. Koresponduje to z zapatrywaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka[84], w ocenie którego przymusu nie można postrzegać jako sprzecznego z art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, ponieważ mieści się w ogólnie akceptowanym i pożytecznym modelu działania sądów, a zwłaszcza sądów najwyższych[85]. Co więcej, państwo jest zobowiązane zapewnić stronie pomoc wykwalifikowanego prawnika, gdy tego rodzaju pomoc jest niezbędna do zapewnienia efektywnego dostępu albo ze względu na skomplikowany charakter sprawy[86].

IV. Przymus adwokacko-radcowski na tle wartości procesu cywilnego

O afirmacji instytucji przymusu adwokacko-radcowskiego świadczą próby usytuowania jej wśród „podstawowych zasad procesu”[87]. Można pozostać przy stwierdzeniu, że jest ona instrumentem powiązanym z wartościami procesu. Ograniczanie zdolności postulacyjnej stron nie powinno mieć zabarwienia pejoratywnego. Istotne jest spojrzenie na analizowaną problematykę z uwzględnieniem perspektywy aksjologicznej, która pozwala postrzegać przymus jako instrument usprawniający bieg

80 Postanowienie SN z 9.11.2018 r. (V CZ 76/18), Lex nr 2577477.

81 T. Zembrzuski, *Skarga kasacyjna*…, s. 359 i n.; T. Zembrzuski, *Względny przymus bezwzględny*…, s. 249. Por. K. Łukasik, *Konstytucyjne prawo do sądu „każdego” a przymus adwokacko-radcowski w sprawie skargi kasacyjnej w postępowaniu przed Sądem Najwyższym*, „Annales UMCS” 2013/60, s. 159 i n.

82 Postanowienie SN z 30.06.2020 r. (III CZ 1/20), Lex nr 3033197.

83 Lex nr 1383302.

84 G. Borkowski, *Udział adwokata w postępowaniu cywilnym jako remedium w świetle art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (w:) *Jus et remedium. Księga jubileuszowa Profesora Mieczysława Sawczuka*, red. A. Jakubecki, J.A. Strzępka, Warszawa 2010, s. 92 i n.

85 Wyrok ETPCz z 27.06.2002 r. (nr 12825/02), *Tabor przeciwko Polsce*, Lex nr 1749574.

86 Wyrok ETPCz z 9.10.1979 r. (nr 6289/73), *Airey przeciwko Irlandii*, Lex nr 80807.

87 E. Waśkowski, *System procesu cywilnego*…, s. 105.

postępowania sądowego dzięki jego profesjonalizacji, a także umożliwieniu wszechstronnej oceny celowości żądań i oczekiwań mocodawcy. Przedmiotowa instytucja prowadzi do korzystnych skutków zarówno dla stron postępowania, jak i dla sądu.

Poziom sformalizowania postępowania cywilnego na przestrzeni lat, wraz z dokonującymi się przeobrażeniami ustrojowymi, społecznymi i gospodarczymi, ulegał daleko idącym zmianom[88]. Współczesny proces cywilny jest kształtowany przez zasady procesowe, wśród których istotne miejsce pełni zasada formalizmu postępowania[89]. Formalizm ma charakter stopniowalny, zaś stopień sformalizowania określonych czynności może ulegać modyfikacjom[90]. Wymaga dokonywania czynności procesowych z poszanowaniem wszelkich wymagań co do formy, czasu i miejsca, zaś do oceny prawidłowości i skuteczności czynności procesowej nie jest wystarczające samo jej podjęcie, lecz także zadośćuczynienie wszystkim wynikającym z ustawy wymaganiom[91]. Traktowanie obligatoryjnego zastępstwa procesowego jako „szczególnego warunku skuteczności dokonania czynności procesowej"[92] wydaje się zbyt daleko idące. Przymus adwokacko-radcowski pełni jednak rolę mechanizmu ochronnego praw strony, zaś to profesjonalny pełnomocnik, a nie strona, mierzy się z licznymi pułapkami, którymi obciążona jest ustawa procesowa.

Przymus adwokacko-radcowski powinien być łączony nie tylko z formalizmem postępowania sądowego, lecz także z jego rzetelnością, efektywnością i skutecznością. Gwarantem zapewnienia postępowaniu przymiotu efektywności[93] jest możliwość uzyskania przez stronę profesjonalnej pomocy prawnej[94]. Prawo jednostki do rzetelnego procesu jest realizowane wówczas, gdy wszystkie czynności dokonywane są zgodnie z prawem, nakierowane są na ochronę takich wartości i zasad jak równość stron, równość broni (*equality of arms*), prawo do wysłuchania oraz innych gwarancji procesu cywilnego, których zapewnienie warunkuje rzeczywistą realizację prawa do sądu[95].

88 S. Cieślak, *Ewolucja formalizmu procesowego w okresie pięćdziesięciu lat obowiązywania polskiego kodeksu postępowania cywilnego*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego" 2015/4, s. 911 i n.

89 T. Zembrzuski, *Formalizm procesowy a skutki wadliwego oznaczenia pisma procesowego spełniającego wymagania środka zaskarżenia*, „Przegląd Sądowy" 2018/1, s. 5 i n.

90 S. Cieślak, *Zaufanie strony a zaostrzanie rygorów procesowych stosowanych w odniesieniu do wadliwych czynności adwokatów i radców prawnych w postępowaniu cywilnym* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022, s. 118 i n .

91 A. Oklejak, *Z problematyki zaskarżalności orzeczeń sądowych w postępowaniu cywilnym*, „Studia Cywilistyczne" 1975/XXV–XXVI, s. 213 i n.

92 A. Jarocha, *Przymus adwokacko-radcowski*…, s. 132.

93 T. Ereciński, K. Weitz, *Efektywność ochrony prawnej udzielanej przez sądy w Polsce*, „Przegląd Sądowy" 2005/10, s. 3 i n.

94 P. Pogonowski, *Efektywne postępowanie cywilne. Uwagi wstępne na tle ekonomicznej analizy prawa*, „Polski Proces Cywilny" 2020/4, s. 621 i n.; T. Zembrzuski, *Zaufanie strony*…, s. 210.

95 H. Pietrzkowski, *Prawo do rzetelnego procesu w świetle zmienionej procedury cywilnej*, „Przegląd Sądowy" 2005/10, s. 37 i n.; K. Lubiński, *Prawo do rzetelnego procesu cywilnego* (w:) *Praworządność i jej gwarancje*, red. D. Kala, Warszawa 2009, s. 202 i n.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

Przyjmuje się niekiedy domniemanie, że strona niezastąpiona przez adwokata lub radcę prawnego nie zna prawa procesowego w stopniu skutecznym dla ochrony jej praw[96].

Zagwarantowanie jednakowych środków ochrony praw, środków zaczepnych i obronnych, a także zapewnienie jednakowej możliwości korzystania z nich w trakcie sporu przed sądem nie powinno pozostawać w sferze postulatów, sloganów i pustych oczekiwań. Tego rodzaju wymagane działania obejmują dwa aspekty, zarówno o charakterze formalnym (procesowym), jak i materialnym, przy czym sfera materialnoprawna ma zasadnicze znaczenie[97]. Obie strony procesu, jak też wszyscy uczestnicy postępowania nieprocesowego powinni móc skorzystać z równoważnych środków procesowych w postaci rozwiązań o równej sile oddziaływania względem mechanizmów, z których mogą skorzystać inne podmioty występujące w sprawie[98]. Ukształtowanie postępowania sądowego w taki sposób, by nie tylko umożliwiać, lecz także zapewnić każdej stronie realną możliwość dochodzenia i obrony jej praw łączy się z uzyskaniem przez stronę profesjonalnej pomocy prawnej. Dostęp do sądu musi być efektywny[99]. Zasada równości stron nakazuje zapewnić „każdemu wystarczającą okazję do przedstawienia swoich racji dotyczących okoliczności, które są dla strony korzystne"[100]. Ustanowienie „fachowego pełnomocnika" jest sposobem realizacji prawa do wysłuchania[101]. Ma to szczególne znaczenie w kontekście mechanizmów prekluzyjnych gromadzenia materiału procesowego w postępowaniu kontradyktoryjnym[102]. Pozyskiwanie wiedzy o faktach istotnych dla rozstrzygnięcia w sposób jednostronny, niepełny, wybiórczy, z pominięciem argumentacji możliwej do uzyskania od wszystkich podmiotów zainteresowanych rozstrzygnięciem sporu *a priori* stawia pod znakiem zapytania trafność i legalność uzyskiwanego rozstrzygnięcia sądowego[103]. Naruszenie, choćby w pośredni sposób, wywodzącej się jeszcze z prawa rzymskiego zasady *audiatur et altera pars* może być równoznaczne z pozbawieniem obywateli możliwości czynnej i aktywnej obrony swych praw. Procesowe znaczenie pozbawienia strony możności obrony praw ma szczególne znaczenie ze względu na zaliczenie przez ustawodawcę tej

96 J. Mokry, *Czynności procesowe podmiotów dochodzących ochrony praw w postępowaniu cywilnym*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" 1993/225, s. 29 i n.

97 M. Waligórski, *Polskie prawo procesowe cywilne. Dynamika procesu (postępowanie)*, Warszawa 1947, s. 38 i n.

98 J. May, *Obrona pozwanego w procesie cywilnym przed sądem I instancji*, Warszawa 2013, s. 425 i n.

99 M. Sawczuk, *Europejskie prawo sądowe cywilne in statu nascendi* (w:) *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Stanisława Włodyki. Studia z prawa gospodarczego i handlowego*, Kraków 1994, s. 353 i n.

100 A. Pagiela, *Zasada „fair trial" w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2003/2, s. 137.

101 Wyrok TK z 16.06.2008 r. (P 37/07), OTK-A 2008/5, poz. 80.

102 M.E. Iaroslavska, *Obligatoryjne zastępstwo procesowe środkiem ochrony stron w kontradyktoryjnym postępowaniu opartym na systemie prekluzji*, „Polski Proces Cywilny" 2023/1, s. 98 i n.

103 T. Zembrzuski, *Pozbawienie możności obrony praw strony…*, s. 573 i n.

przesłanki do kwalifikowanych uchybień procesowych ujmowanych jako przyczyny nieważności postępowania, w tym wypadku umiejscowionej w art. 379 pkt 5 k.p.c.[104]

Współcześnie zbyt rzadko wybrzmiewa, że gwarantem realizacji prawa do sądu oraz zapewnienia postępowaniu przymiotu efektywności jest obowiązywanie szeroko i racjonalnie ukształtowanego przymusu adwokacko-radcowskiego. Pozostaje on istotnym środkiem urzeczywistniania gwarancji rzetelnego i skutecznego postępowania, umacnia prawo do sądu i ochrony sądowej oraz realizuje publiczne prawa obywateli[105]. Jest jednym z instrumentów ochrony tzw. strony słabszej w postępowaniu cywilnym[106].

V. Postulat rozszerzenia zakresu przymusu adwokacko-radcowskiego

Zakres bezwzględnego przymusu adwokacko-radcowskiego pozostaje zbyt wąski, z czym wiąże się sukcesywne osłabianie gwarancji prawa do sądu[107]. Znamienne jest, że ustawodawca pozostawał zasadniczo obojętny, czy wręcz głuchy na wielokrotnie sygnalizowane i zgłaszane postulaty odnośnie do zmiany zakresu obligatoryjnego zastępstwa procesowego i kompleksowego uregulowania tej problematyki[108]. Warto odnotować, że projekt wspomnianej nowelizacji Kodeksu z 2004 r.[109] zakładał wprowadzenie przymusu adwokackiego również przed sądami apelacyjnymi, lecz tego rodzaju propozycje zostały zablokowane w parlamencie[110]. Uznania Ministerstwa Sprawiedliwości nie znalazły także postulaty i prace prowadzone przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego pod przewodnictwem Profesora Tadeusza Erecińskiego w 2010 r. Nie dostrzegano wartości i zalet wynikających z prowadzenia spraw cywilnych z udziałem profesjonalnych pełnomocników, lecz od lat eksperymentowano z wieloma innymi, niekiedy kontrowersyjnymi i wzbudzającymi wątpliwości sposobami i mechanizmami mającymi usprawniać i przyspieszać postępowanie sądowe w sprawach cywilnych.

Można zaryzykować twierdzenie, że silne były i pozostają potoczne przekonanie oraz stereotypowe podejście do instytucji przymusu adwokacko-radcowskiego jako ciężaru i niedogodności[111], a także narzuconego instrumentu zmuszającego strony do ponoszenia kosztów obsługi prawnej mimo braku obiektywnej potrzeby. Mocno ograniczony zakres przymusu w porównaniu do przedwojennych rozwiązań, a także

104 T. Zembrzuski, *Nieważność postępowania w procesie cywilnym*, Warszawa 2017, s. 226 i n.

105 A. Łazarska, *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012, s. 286 i n.; M.E. Iaroslavska, *Bezwzględny przymus*…, s. 112 i n.

106 T. Zembrzuski, *Pouczanie strony*…, s. 843 i n.

107 J. Gudowski, *Pełnomocnictwo procesowe*…, s. 287 i n. Odmiennie A. Góra-Błaszczykowska, *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008, s. 203.

108 J. Bodio, *Przymus adwokacko-radcowski*…, s. 83 i n.

109 Ustawa z 2.07.2004 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. nr 172 poz. 1804).

110 A. Zieliński, *Przepisy o pełnomocnikach procesowych po nowelizacji KPC*, „Monitor Prawniczy" 2004/17, s. 1.

111 A. Jarocha, *Przymus adwokacko-radcowski*…, s. 123 i n.

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

w stosunku do potrzeb jurysdykcyjnych oraz możliwości rynkowych zawodowej obsługi prawnej jest efektem „przyzwyczajenia się" do charakteryzujących epokę tzw. procesu socjalistycznego rozwiązań[112], zasługujących na odesłanie do lamusa. Istotne znaczenie zdaje się mieć także obawa przed koniecznością ponoszenia wysokich kosztów przez budżet państwa, w tym wynikających z konieczności nieuchronnej rozbudowy instytucji prawa ubogich[113].

Ustawa procesowa nie jest i nie będzie kodeksem zrozumiałym i przystępnym dla obywatela. Postępowanie cywilne – jak już wskazano – ulega profesjonalizacji, zaś złożoność dziedziny prawa i postępujący stopień skomplikowania stosunków społecznych uzasadnia szeroki udział profesjonalistów świadczących zawodowo pomoc prawną. Ich zaangażowanie może rzutować nie tylko na formalną stronę procesu, choćby ze względu na możność egzekwowania od pełnomocników dostępu i korzystania z infrastruktury teleinformatycznej, lecz także może zmienić optykę sali sądowej dzięki rzeczowemu dialogowi między interlokutorami oraz czynnościami procesowymi zawodowych pełnomocników, co do których oczekiwania i wymagania mogą być wyższe[114].

Co znamienne, nie zachodzi konieczność przysłowiowego wymyślania koła na nowo. Należy opowiedzieć się zasadniczo za przywróceniem przedwojennych rozwiązań dotyczących zakresu obowiązywania przymusu adwokackiego z uwzględnieniem wyjątków odnośnie do określonych postępowań szczególnych[115] lub kategorii spraw[116]. Kierunkowo wyłączenie zdolności postulacyjnej stron powinno mieć szerokie zastosowanie, obejmując postępowania toczące się przed sądami okręgowymi jako sądami I instancji, sądami apelacyjnymi i Sądem Najwyższym[117]. Jako alternatywę – mając na względzie ewentualne obawy odnoszące się do znaczącego zwiększenia zastosowania instytucji pomocy prawnej z urzędu[118], z czym wiąże się zazwyczaj finalne obciążenie kosztami Skarbu Państwa – można rozważać rozszerzenie zakresu przymusu adwokacko-radcowskiego na postępowania wywołane wnoszeniem środków zaskarżenia (apelacji, ewentualnie także zażalenia), których sporządzanie i popieranie zazwyczaj

112 T. Zembrzuski, *Zaufanie strony*…, s. 214 i n.

113 T. Demendecki, *Podstawy udzielenia pomocy prawnej z urzędu w polskim procesie cywilnym – uwagi ogólne. Ewolucja instytucji. Tradycja i postęp* (w:) *Jus et remedium. Księga jubileuszowa Profesora Mieczysława Sawczuka*, red. A. Jakubecki, J.A. Strzępka, Warszawa 2010, s. 136 i n.; Zembrzuski, *Przyznanie prawa ubogich w postępowaniu cywilnym* (w:) *Aurea Praxis, Aurea Theoria. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Erecińskiego*, red. J. Gudowski, K. Weitz, Warszawa 2011, t. 1, s. 777 i n.

114 Odmiennie zob. S. Cieślak, *Zaufanie strony*…, s. 97 i n.; S. Zientalewicz, *Kilka słów w odpowiedzi na pytanie, czy wymogi stawiane profesjonalnemu pełnomocnikowi muszą być wyższe niż stawiane stronie działającej osobiście* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022, s. 235 i n.

115 Postępowań odrębnych, np. w sprawach małżeńskich, ze stosunków między rodzicami a dziećmi, z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych.

116 Rozpoznawanych w postępowaniu nieprocesowym.

117 K. Markiewicz, *Zastępstwo procesowe*…, s. 50.

118 Nakłady na pomoc prawną na tle całokształtu wydatków na sądownictwo w świetle raportów Europejskiej Komisji na rzecz Efektywności Wymiaru Sprawiedliwości (CEPEJ) należą do najniższych w Europie. Zob. A. Jarocha, *Przymus adwokacko-radcowski*…, s. 143 i n.

wymaga większej znajomości prawa względem postępowania pierwszoinstancyjnego. Znaczenie w tym wypadku może mieć funkcja selekcyjna związana z uprawnieniem zawodowego pełnomocnika co do oceny celowości zaskarżenia orzeczenia[119].

Elastyczność przymusu adwokacko-radcowskiego w postępowaniu przed sądami powszechnymi – w przeciwieństwie do postępowania przed Sądem Najwyższym – można osiągnąć przez wprowadzenie ogólnego mechanizmu z art. 87^2 § 3 k.p.c., który zakłada *ad casu* możliwość zwolnienia z obowiązkowego zastępstwa procesowego. Nieco przebrzmiały, wymagający dokonywania zmian o charakterze ustrojowym, wydaje się – wielokrotnie podnoszony – postulat selekcji korpusu zawodowych pełnomocników uprawnionych do zastępstwa procesowego przed Sądem Najwyższym[120]. Zdecydowanie istotniejsze pozostaje ogólne uregulowanie przedmiotowej kwestii w cywilnym postępowaniu rozpoznawczym.

Przyjęcie jednego z powyższych rozwiązań nie koliduje *a priori* z regulacją, zgodnie z którą w pozostałych, nieobjętych przymusem kategoriach spraw pełnomocnikiem mógłby być każdy, kto posiada zdolność procesową. Trafniejsze wydaje się jednak pozostanie przy założeniu, że pełnomocnikami powinny być osoby charakteryzujące się stwierdzonymi formalnie kompetencjami. Ograniczenie kręgu podmiotów mogących występować w charakterze nieprofesjonalnego pełnomocnika procesowego[121] ograniczyłoby skalę wątpliwości i rozbieżności w dopuszczaniu tego rodzaju osób do udziału w sprawach cywilnych. Pożądane jest ponadto zachowanie mechanizmu, że sporządzenie pisma procesowego z naruszeniem przymusu adwokacko-radcowskiego powinno, co do zasady, powodować jego zwrot *a limine*.

VI. Zakończenie

Należy wiązać nadzieje z ożywieniem debaty dotyczącej potrzeby modyfikacji kształtu przymusu adwokacko-radcowskiego[122]. Powinnością, a wręcz obowiązkiem adwokatury jest prowadzenie, zarówno samodzielnie, jak i w porozumieniu z innymi środowiskami prawniczymi[123], ciągłej dyskusji służącej weryfikacji obowiązującego

119 T. Zembrzuski, *Zaufanie strony*…, s. 209 i n.

120 Z. Nagórski, *Wyodrębnienie adwokatów przy najwyższych instancjach sądowych*, „Głos Prawa" 1925/17–18, s. 378; E. Waśkowski, *Adwokatura przy Sądzie Najwyższym*, „Gazeta Sądowa Warszawska" 1937/31, s. 301; T. Ereciński, *Kilka refleksji o przymusie adwokacko-radcowskim* (w:) *XX lat samorządu radców prawnych. 1982–2002. Księga jubileuszowa*, red. J. Żuławski, Warszawa 2002, s. 55 i n.; K. Osajda, *Pełnomocnicy uprawnieni do wnoszenia kasacji i występowania przed najwyższymi organami sądowymi*, „Palestra" 2004/11–12, s. 126 i n.

121 Np. do członków rodziny.

122 A. Jarocha, *Potrzeba nowego kształtu przymusu adwokacko-radcowskiego w KPC – bariery i wyzwania*, „Monitor Prawniczy" 2025/4, s. 210 i n.

123 Zob. stanowisko nr 12/2016 Porozumienia samorządów zawodowych i stowarzyszeń prawniczych (zrzeszającego m.in. sędziów, adwokatów, radców prawnych, notariuszy oraz komorników sądowych) dot. przymusu adwokacko-radcowskiego – https://kirp.pl/wp-content/uploads/2016/05/Stanowisko-nr-12_2016-dot.-przymusu-adwokacko-radcowskiego.pdf (dostęp: 20.03.2026 r.).

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

stanu prawnego. Pożądane jest przygotowanie i prezentacja całościowego modelu przymusu adwokacko-radcowskiego – zarówno odnośnie do działania pełnomocników umocowywanych z wyboru strony, jak i ustanawianych „z urzędu". Podejmowane działania powinny stanowić element strategii ukierunkowanej na sprofesjonalizowanie postępowania cywilnego.

Istnieje potrzeba budowy i wzmacniania społecznej świadomości i przekonania, że zawodowi pełnomocnicy (adwokaci i radcowie prawni) to nie przypiercy albo przyprawcy, lecz profesjonaliści wspierający swoich mandantów w realizowaniu przysługującego im prawa do sądu i prawa do rzetelnego procesu[124]. Przymus adwokacko-radcowski nie jest zatem procesowym ograniczeniem praw stron i uczestników postępowania sądowego, lecz mechanizmem mającym istotny wpływ na realizację wartości procesu cywilnego. Ograniczanie zdolności postulacyjnej chroni zarówno interes indywidualny strony, jak i interes publiczny. Brakuje spojrzenia na rolę adwokata lub radcy prawnego nie tylko jako pełnomocnika i pomocnika mocodawcy, lecz także jako swoistego pomocnika sądu i wymiaru sprawiedliwości.

dr hab. Tadeusz Zembrzuski, prof. UW

Profesor Uniwersytetu Warszawskiego, w Katedrze Postępowania Cywilnego na Wydziale Prawa i Administracji, zembrzuski.eu/o-mnie

Professor of Law at the University of Warsaw, at the Department of Civil Procedure, Faculty of Law and Administration, zembrzuski.eu/en/about-me

ORCID: 0000-0001-8239-6827

124 A. Jarocha, *Przymus adwokacko-radcowski*…, s. 146.

Abstract

Keywords: *civil proceedings, mandatory representation by an attorney, litigation attorney, power of attorney, capacity to self-represent*

Mandatory representation by an attorney as a value in civil proceedings

The evolving provisions which concern the catalogue of authorized attorneys and deprive a party of the capacity to self-represent are a result of the changing socio-economic conditions. Civil proceedings are undergoing professionalization, while the complexity of the law and the increasing intricacy of social relations justify a broad participation of professionals providing legal assistance. What safeguards the right of access to a court and the effectiveness of proceedings is the existence of a broadly and rationally structured mandatory representation by a professional attorney. Limiting the capacity to self-represent protects both the individual interest of the party and the public interest. The scope of mandatory representation remains too narrow, which entails a gradual weakening of the guarantees of the right of access to a court. Mandatory representation by an attorney is therefore not a procedural restriction of the rights of parties and participants in judicial proceedings, but a mechanism with a significant impact on the realization of the values underlying civil procedure.

Bibliografia

1. **Berutowicz Włodzimierz,** *Charakter zmian prawa postępowania cywilnego w Polsce Ludowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria A, Prawo" 1958/3
2. **Bodio Joanna,** *Przymus adwokacko-radcowski – uwagi o stanie obecnym i perspektywach zmian*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe" 2015/1(2)
3. **Bodio Joanna,** *Zdolność procesowa a zdolność postulacyjna. Glosa do uchwały SN z dnia 26 lutego 2015 r., III CZP 102/14*, „Orzecznictwo Sądów Polskich" 2019/11, poz. 105
4. **Borkowski Grzegorz,** *Udział adwokata w postępowaniu cywilnym jako remedium w świetle art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (w:) *Jus et remedium. Księga jubileuszowa Profesora Mieczysława Sawczuka*, red. A. Jakubecki, J.A. Strzępka, Warszawa 2010
5. **Cichorska Monika,** *Kilka uwag o pełnomocnictwie procesowym cywilnym*, „Polski Proces Cywilny" 2018/1
6. **Cichorska Monika,** *Pełnomocnictwo w prawie procesowym cywilnym*, Warszawa 2024

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

7. **Cieślak Sławomir,** *Ewolucja formalizmu procesowego w okresie pięćdziesięciu lat obowiązywania polskiego kodeksu postępowania cywilnego*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego" 2015/4
8. **Cieślak Sławomir,** *Zaufanie strony a zaostrzanie rygorów procesowych stosowanych w odniesieniu do wadliwych czynności adwokatów i radców prawnych w postępowaniu cywilnym* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022
9. **Dalka Sławomir,** *Rola i zadania art. 5 k.p.c.*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego" 2005/7–9
10. **Demendecki Tomasz,** *Podstawy udzielenia pomocy prawnej z urzędu w polskim procesie cywilnym – uwagi ogólne. Ewolucja instytucji. Tradycja i postęp* (w:) *Jus et remedium. Księga jubileuszowa Profesora Mieczysława Sawczuka*, red. A. Jakubecki, J.A. Strzępka, Warszawa 2010
11. **Derdak Mateusz,** *Skutki niezachowania obowiązkowego zastępstwa procesowego w sprawach własności intelektualnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej" 2022/4
12. **Dziurda Marcin,** *Pojęcie i rodzaje zastępstwa w ustawie o Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej* (w:) *Prawo i państwo. Księga jubileuszowa 200-lecia Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej*, red. L. Bosek, Warszawa 2017
13. **Dziurda Marcin,** *Postępowanie w sprawach własności intelektualnej z perspektywy systemowej*, „Przegląd Sądowy" 2020/10
14. **Dziurda Marcin,** *Zastępstwo osób prawnych przez Prokuratorię Generalną Rzeczypospolitej Polskiej*, „Polski Proces Cywilny" 2017/4
15. **Ereciński Tadeusz, Weitz Karol,** *Efektywność ochrony prawnej udzielanej przez sądy w Polsce*, „Przegląd Sądowy" 2005/10
16. **Ereciński Tadeusz,** *Kilka refleksji o przymusie adwokacko-radcowskim* (w:) *XX lat samorządu radców prawnych. 1982–2002. Księga jubileuszowa*, red. J. Żuławski, Warszawa 2002
17. **Fenichel Zygmunt,** *Obowiązkowe zastępstwo adwokackie wedle kodeksu postępowania cywilnego*, „Głos Adwokatów" 1931/2
18. **Fierich Franciszek Xawery,** *Nauka o sądach cywilnych i procedura cywilna*, t. 2, *Prawo procesowe cywilne*, Kraków 1905
19. **Fierich Franciszek Xawery,** *Strony i ich zastępcy* (w:) *Polska procedura cywilna. Projekty referentów z uzasadnieniem. Przedruk wyczerpanych druków z r. 1921 i 1923*, Warszawa 1928, t. 1
20. **Godlewski Stanisław,** *K.p.c. a przymus adwokacki*, „Głos Sądownictwa" 1933/7–8
21. **Gołaszewska Agnieszka,** *Obowiązkowe zastępstwo procesowe w sprawach własności intelektualnej – uwagi na tle art. 872 kodeksu postępowania cywilnego*, „Palestra" 2022/1–2
22. **Gołąb Stanisław,** *O pełnomocnikach w procesie cywilnym*, „Palestra" 1938/10

DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

23. **Gołąb Stanisław,** *Polski kodeks postępowania cywilnego a procedura cywilna austriacka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1931/11
24. **Góra-Błaszczykowska Agnieszka,** *Zasada równości stron w procesie cywilnym*, Warszawa 2008
25. **Grzegorczyk Paweł,** *O przymusie adwokacko-radcowskim w postępowaniu grupowym i konsekwencjach jego niezachowania*, „Monitor Prawniczy" 2012/11
26. **Grzegorczyk Paweł,** *Ustawa o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym. Ogólna charakterystyka*, Warszawa 2011
27. **Gudowski Jacek,** *Pełnomocnictwo procesowe w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2024
28. **Hahn Zygmunt,** *Kasacja wedle polskiego kodeksu postępowania cywilnego*, „Czasopismo Sędziowskie" 1932/1–2
29. **Harla Andrzej Grzegorz,** *Udzielanie przez sąd stronom i uczestnikom postępowania cywilnego wskazówek w świetle art. 5 k.p.c. (uwagi de lege lata i de lege ferenda)*, „Przegląd Sądowy" 2010/3
30. **Iaroslavska Marianna-Elizabet,** *Bezwzględny przymus adwokacko-radcowsko-rzecznikowski a prawo do sądu* (w:) *Konstytucyjne aspekty procesu cywilnego*, red. A. Orzeł-Jakubowska, T. Zembrzuski, Warszawa 2023
31. **Iaroslavska Marianna-Elizabet,** *Obligatoryjne zastępstwo procesowe środkiem ochrony stron w kontradyktoryjnym postępowaniu opartym na systemie prekluzji*, „Polski Proces Cywilny" 2023/1
32. **Jarocha Andrzej,** *Potrzeba nowego kształtu przymusu adwokacko-radcowskiego w KPC – bariery i wyzwania*, „Monitor Prawniczy" 2025/4
33. **Jarocha Andrzej,** *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym, czyli od przyprawców do gwarantów profesjonalizmu procesowego* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022
34. **Jaślikowski Marek,** *Wyłączenia podmiotowe spod przymusu adwokacko-radcowskiego w postępowaniu cywilnym* (w:) *Aurea Praxis, Aurea Theoria. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Erecińskiego*, red. J. Gudowski, K. Weitz, Warszawa 2011, t. 2
35. **Jodłowski Jerzy,** *Nowe drogi polskiego procesu cywilnego*, „Nowe Prawo" 1951/6
36. **Jodłowski Jerzy,** *Z zagadnień polskiego procesu cywilnego*, Warszawa 1961
37. **Kleyna Dobrosław,** *Przymus adwokacki*, „Palestra" 1926/7
38. **Korzonek Jan,** *Przyczynki do polskiego procesu cywilnego*, Kraków 1931
39. **Korzonek Jan,** *Przymus adwokacki w kodeksie postępowania cywilnego*, „Głos Prawa" 1931/2
40. **Krzemiński Zdzisław,** *Pełnomocnik w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1971
41. **Lubiński Kazimierz,** *Prawo do rzetelnego procesu cywilnego* (w:) *Praworządność i jej gwarancje*, red. D. Kala, Warszawa 2009
42. **Łazarska Aneta,** *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

43. **Łukasik Korneliusz,** *Konstytucyjne prawo do sądu „każdego" a przymus adwokacko-radcowski w sprawie skargi kasacyjnej w postępowaniu przed Sądem Najwyższym*, „Annales UMCS" 2013/60
44. **Łyczywek Roman,** *Historia adwokatury polskiej okresu zaborów*, „Palestra" 1971/9
45. **Manowska Małgorzata**, *Zmiany w Kodeksie postępowania cywilnego wprowadzone w 2004 r.*, „Przegląd Sądowy" 2005/5
46. **Markiewicz Krystian,** *Zastępstwo procesowe w świetle projektowanych zmian Kodeksu postępowania cywilnego* (w:) *Reforma postępowania cywilnego w świetle projektów Komisji Kodyfikacyjnej*, red. K. Markiewicz, Warszawa 2021
47. **May Joanna,** *Obrona pozwanego w procesie cywilnym przed sądem I instancji*, Warszawa 2013
48. **M. J.,** *Uwagi krytyczne o przymusie adwokackim*, „Głos Sądownictwa" 1933/4
49. **Mokry Józef,** *Czynności procesowe podmiotów dochodzących ochrony praw w postępowaniu cywilnym*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" 1993/225
50. **Moszyński Remigjusz,** *Parę uwag o przymusie adwokackim w sądach grodzkich*, „Głos Sądownictwa" 1935/11
51. **Nagórski Zygmunt,** *Wyodrębnienie adwokatów przy najwyższych instancjach sądowych*, „Głos Prawa" 1925/17–18
52. **Oklejak Andrzej,** *Z problematyki zaskarżalności orzeczeń sądowych w postępowaniu cywilnym*, „Studia Cywilistyczne" 1975/XXV–XXVI
53. **Olaś Andrzej,** *Kilka uwag o przymusie adwokacko-radcowsko-rzecznikowskim w postępowaniu w sprawach własności intelektualnej*, „Monitor Prawniczy" 2021/20
54. **Osajda Konrad,** *Pełnomocnicy uprawnieni do wnoszenia kasacji i występowania przed najwyższymi organami sądowymi*, „Palestra" 2004/11–12
55. **Osowy Piotr,** *Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 k.p.c.*, „Rejent" 2003/7–8
56. **Pagiela Andrzej,** *Zasada „fair trial" w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 2003/2
57. **Petrusewicz Kazimierz,** *Zwrot ku pierwiastkowi publicznemu w procesie cywilnym*, „Rocznik Prawniczy Wileński" 1928
58. **Piasecki Kazimierz,** *Pozbawienie możności obrony w międzynarodowym procesie cywilnym*, „Państwo i Prawo" 1980/11
59. **Piątek Wojciech,** *Glosa do wyroku TK z dnia 8 kwietnia 2014 r., SK 22/11*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego" 2014/4
60. **Pietrzkowski Henryk,** *Prawo do rzetelnego procesu w świetle zmienionej procedury cywilnej*, „Przegląd Sądowy" 2005/10
61. **Pilich Mateusz,** *Pełnomocnicy procesowi dopuszczeni do działania przed sądami najwyższymi (analiza problemu na tle prawnoporównawczym)* (w:) *Studia i analizy Sądu Najwyższego*, red. K. Ślebzak, Warszawa 2012, t. 6

62. **Pinkalski Zbigniew,** *Regulacja sądownictwa do spraw własności intelektualnej a konstytucyjne prawo do sądu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej" 2020/2
63. **Pogonowski Piotr,** *Efektywne postępowanie cywilne. Uwagi wstępne na tle ekonomicznej analizy prawa*, „Polski Proces Cywilny" 2020/4
64. **Redzik Adam, Kotliński Tomasz J.,** *Historia adwokatury*, Warszawa 2012
65. **Sawczuk Mieczysław,** *Europejskie prawo sądowe cywilne in statu nascendi* (w:) *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Stanisława Włodyki. Studia z prawa gospodarczego i handlowego*, Kraków 1994
66. **Siedlecki Władysław,** *Przebudowa sądowego postępowania cywilnego w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1959/3
67. **Sieradzka Małgorzata,** *Przymus adwokacko-radcowski przy dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym – glosa – III CZP 28/11*, „Monitor Prawniczy" 2014/7
68. **Sikorski Aleksander,** *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu grupowym*, „Palestra" 2017/3
69. **Sobkowski Józef,** *Pełnomocnictwo procesowe – jego istota, powstanie i wygaśnięcie*, Poznań 1967
70. **Sowiński Piotr K.,** *Rzymskie korzenie rzetelności adwokackiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza" 2018/101
71. **Stawarska-Rippel Anna,** *O początkach prac nad nowym kodeksem postępowania cywilnego w Polsce Ludowej: program i założenia ideologiczne*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Z dziejów prawa" 2013/6
72. **Strus-Wołos Monika,** *Ochrona osób z zaburzeniami psychicznymi, intelektualnymi i osób starszych w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2026
73. **Studzińska Joanna,** *Prawo czy konieczność posiadania pełnomocnika profesjonalnego dla ochrony strony słabszej w postępowaniu cywilnym. Kilka uwag praktycznych* (w:) *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016
74. **Sychowicz Marek,** *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym*, „Palestra" 1996/7–8
75. **Szyszkowski Wacław,** *O przymusie adwokackim w postępowaniu egzekucyjnym*, „Wiadomości Prawnicze" 1934/6–7
76. **Thon Albert,** *Krytyka Kodeksu postępowania cywilnego ze stanowiska teorji procesu i doświadczenia praktyki. Cz. I.*, Warszawa 1936
77. **Tomaszek Andrzej, Wojewódzka Joanna,** *Sprawy własności intelektualnej – nowe postępowanie odrębne w polskiej procedurze cywilnej*, „Monitor Prawniczy" 2020/15
78. **Waligórski Marian,** *Polskie prawo procesowe cywilne. Funkcja i struktura procesu*, Warszawa 1947
79. **Waligórski Marian,** *Polskie prawo procesowe cywilne. Dynamika procesu (postępowanie)*, Warszawa 1947

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2

80. **Waśkowski Eugeniusz,** *Adwokatura przy Sądzie Najwyższym*, „Gazeta Sądowa Warszawska" 1937/31
81. **Waśkowski Eugeniusz**, *System procesu cywilnego. Cz. I. Wstęp teoretyczny. Zasady racjonalnego ustroju sądów i procesu cywilnego*, Wilno 1932
82. **Weitz Karol,** *Współczesne problemy kodyfikacji prawa postępowania cywilnego*, „Forum Prawnicze" 2020/3
83. **Wengerek Edward,** *Demokratyzacja procesu cywilnego w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1975/1
84. **Zembrzuski Tadeusz,** *Formalizm procesowy a skutki wadliwego oznaczenia pisma procesowego spełniającego wymagania środka zaskarżenia*, „Przegląd Sądowy" 2018/1
85. **Zembrzuski Tadeusz,** *Kilka uwag o przymusie adwokacko-radcowskim w postępowaniu przed Sądem Najwyższym po nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy" 2006/1
86. **Zembrzuski Tadeusz,** *Komentarz do art. 871* (w:) *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. P. Rylski, A. Olaś, Warszawa 2025, Legalis
87. **Zembrzuski Tadeusz,** *Nieważność postępowania w procesie cywilnym*, Warszawa 2017
88. **Zembrzuski Tadeusz,** *Pouczanie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia* (w:) *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016
89. **Zembrzuski Tadeusz,** *Pozbawienie możności obrony praw strony w orzecznictwie Sądu Najwyższego* (w:) *Ius est a iustitia appellatum. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wiśniewskiemu*, red. M. Tomalak, Warszawa 2017
90. **Zembrzuski Tadeusz,** *Prawda jako wartość sprawiedliwego procesu*, „Przegląd Sądowy" 2023/7–8
91. **Zembrzuski Tadeusz,** *Przyznanie prawa ubogich w postępowaniu cywilnym* (w:) *Aurea Praxis, Aurea Theoria. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Erecińskiego*, red. J. Gudowski, K. Weitz, Warszawa 2011, t. 1
92. **Zembrzuski Tadeusz,** *Skarga kasacyjna. Dostępność w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2011
93. **Zembrzuski Tadeusz,** *Względny przymus bezwzględny, czyli pełnomocnik procesowy w sprawach własności intelektualnej* (w:) *In varietate concordia. Księga jubileuszowa Profesora Ryszarda Skubisza*, red. E. Całka, A. Jakubecki, M. Nazar, A. Niewęgłowski, R. Poździk, Warszawa 2022
94. **Zembrzuski Tadeusz,** *Zaufanie strony a odmowa sporządzenia przez pełnomocnika nadzwyczajnego środka zaskarżenia* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022
95. **Zieliński Andrzej,** *Przepisy o pełnomocnikach procesowych po nowelizacji KPC*, „Monitor Prawniczy" 2004/17

96. **Zientalewicz Sandra,** *Kilka słów w odpowiedzi na pytanie, czy wymogi stawiane profesjonalnemu pełnomocnikowi muszą być wyższe niż stawiane stronie działającej osobiście* (w:) *Tajemnica adwokacko-radcowska i notarialna oraz inne środki ochrony zaufania w postępowaniu cywilnym*, red. S. Cieślak, Warszawa 2022

 DOI: 10.54383/0031-0344.2026.08.2